

DIÀLEG*

ANDRÉ

GLUCKSMANN

RAPHAËL

GLUCKSMANN

*Publicat a: *El Maig del 68 explicat a Nicolas Sarkozy*. Editorial Mina. Col·lecció L'arquer, maig del 2008. Traducció de Pau Joan Hernández. Reproduït amb permís de l'editor

Raphaël Glucksmann: Al principi era el verb, un verb violent, polèmic. El 29 d'abril del 2007, ens trobem a Bercy quan Nicolas Sarkozy exhorta les seves tropes a «liquidar l'herència del Maig del 68». Tinc deu anys menys que l'esdeveniment de què parla, i la seva fúria em deixa bocabadat. Per què atacar el 68 quan el que està en joc és la presidència per al període 2007-2012? Que potser no hi ha problemes més candents per tractar, debats més actuals per as-sumir, errors més recents per denunciar? La «ruptura» que nosaltres defensem, la que ens ha portat allà, enmig d'un electorat de drets que ni l'un ni l'altre no coneixem, és la ruptura amb trenta anys d'atur, de bloquejos i de discriminacions, d'impotència política i d'apatia social, de diplomàcia immoral i de cinisme ineficaç, de «Françàfrica» i d'antiamericanisme, i no, a priori, la ruptura amb el 68. M'he sentit, doncs, incòmode. Més que res, per tu. Després de tant negar-t'hi, estàs prenent part en el teu primer míting electoral, i vet aquí que has de sentir «el teu» candidat acarnissar-se amb «el teu» Maig, aquell Maig que sempre t'he sentit defensar. I, per a gran sorpresa meva, et veig amb un somriure als llavis. Per què?

André Glucksmann: Perquè m'ha fet riure, francament. Fixa't: quaranta anys després dels fets, «el meu» candidat es pren per la bonica Lili Rush, la protagonista de la sèrie americana *Cold Case*, agafa un dossier esgrogueït pels anys, rastreja les empremtes, denuncia el culpable i reanima una controvèrsia moribunda. Es tradueix, erròniament, *cold case* per «cas arxivat». Seria més aviat cas glaçat, un cas glaçat que rebota fortuïtament contra l'actualitat. Els investigadors reconstrueixen en flashback l'escena del crim, convoquen els supervivents i ressusciten morts, testimonis, víctimes d'un crim no elucidat. La detectiva rossa escorcolla miserables caixes de cartró beix. Sota la llum crua dels neons, remena tones d'arxius relegats al soterrani llardós d'una delegació de l'FBI. Un rastre d'ADN, un cabell, una gota de sang seca, una escata de pell són suficients. Sota l'escalpel dels metges forenses, a través del microscopi, els experts fan parlar carronyes i esquelets: el culpable és desemmascarat. I, pel que sembla, a la nostra Lily Rush nacional se li està girant feina: crisi de l'escola, triomf del cinisme i del relativisme, regne de la mandra, apologia de la delinqüència; pel que sembla, tots els pecats de l'actualitat tindrien les arrels al cas 68. Tu et penses que nosaltres, al 68, ens preocupàvem pel 1928, pensàvem en Aristide Briand o en Raymond Poincaré? Escoltant com Nicolas Sarkozy s'inflamava a Bercy, em vaig dir que allò en què vaig participar quan era jove devia ser endimoniadament interessant, perquè ell ho recordés amb tanta passió. Els «fets de Maig», com se'ls anomena a manca d'un terme millor, han vençut el temps i són ben vius. Aquest abrupte retorn desmenteix en tot cas l'opinió dels menyspreadors del moviment, que, com Raymond Aron, el van tenir per un simple psicodrama, un brot d'acne juvenil, una «revolució introbable» o, segons Georges Marchais, un complot de ganduls. Prometre, a les portes d'un escrutini decisiu, «en aquest instant tan greu, tan solemne, tan únic en la vida d'un home», de «passar pàgina del Maig del 68», seria atribuir una importància desmesurada a una simple manifestació estudiantil. No hi ha altre remei que constatar que els cavallets encara fan voltes. Assegut entre els VIP, enmig del bosc d'estandards tricolors i de crits de «Sarko president!», amb la meva estimada al costat, no em puc estar de somiar. Pensar que vaig passar pel Maig del 68 per amor, per ella...

R. G.: Per amor, no per la revolució?

A. G.: La lluita final? Creia que ja l'havia deixat de banda quan era

adolescent. N'era testimoni la meva honorable exclusió de les files comunistes el 1956, per part del ja molt calamitós Roger Garaudy, per haver dit penjaments dels tancs russos a Budapest. Maig del 68. Des de fa uns dies, els estudiants juguen a lladres i serenos pels carrers de París, i jo els miro esbatussant-se de lluny. Ja fa uns anys que he sortit del seu pati d'esbarjo. Acabo de publicar el meu primer llibre, *Le Discours de la guerre*.¹ És una sàvia barreja de filosofia, estratègia militar, dissuasió nuclear i teoria dels jocs. Clausewitz contra Hegel. Els matemàtics del CNRS i els generals de l'Escola de Guerra el valoren positivament. M'enfronto, cortesament, amb Aron per les proeses del seu amic MacNamara al Vietnam. Vaig de copes amb Barthes i Lacan em beneeix. Althusser, el papa del marxisme, m'ofereix d'explicar «el meu» Hegel al seu seminari. Una brillant carrera universitària s'obre davant meu, no duc els cabells ni massa llargs ni massa curts, em vesteixo a les rebaixes de Lassance, i la revolució m'avorreix.

Però mai no hi ha res de definitivament adquirit, i la passió no es decreta. Imagina't: una noia d'ulls daurats que somia ser una Louise Brooks revoltada, però que a mi més aviat em sembla sortida d'una tela d'Auguste Moreau. Una Salomé en Levis i samarreta t'agafa de la mà i t'estira. I diu: «Véns o no?», i insisteix: «Si és que no, hem acabat.» I la segueixes. París està en ebullició. Hi trobo la sorpresa, l'«admiració», passió filosòfica per excel·lència, segons Descartes. La noia té raó: la capital revoltada resulta commovedora, és una ciutat que s'esquitxa de paraules i refà el món a cada cantonada. Nedes en plena literatura. Trobes noies assedegades d'igualtat, lluminoses de llibertat, i xicots brillants, graciosos, fills de casa bona o xavals de barri. Hi ha fàbriques que obren les portes, obreres que expliquen el seu dia a dia i juren que «mai més» no tornaran a suportar la cadena de muntatge, les cadències, la fatiga, l'avorriment, la brutícia, la mà al cul, els caps petits, els grossos, els mascles, el metro, tot el dia pencant i després a fer nones. Al Maig del 68, París és un poema. Al 2007, lliscar per les neus d'antany és un plaer.

R. G.: I, quan escoltes Sarkozy a Bercy, no et preguntes que hi estàs fent, ficat en aquell mullader? No et dius que aquest bàndol, la dreta, no és el teu, que us separen massa enfrontaments passats, massa combats per venir?

A. G.: No, ni per un moment. Per tal com penso, com Stendhal, que cal ser «ateu» en política, decideixo en funció de situacions donades i d'opcions

proposades. Fujo com de la pesta de la fe, la tradició, la família, l'herència, i me'n fumo, del concepte de «bàndols». Refractari a la manipulació de les masses inherent als mítings, tinc des de fa dècades com a norma participar únicament en concentracions que impliquin temes concrets: la dissidència soviètica, les pasteres, Afganistan, Bòsnia, Algèria, Darfur, Txetxènia... Com que la història del món no és un llarg riu tranquil, no he estat desocupat. En canvi, no m'he barrejat amb cap campanya electoral, excepció feta, i d'una manera molt vaga, de Dany Cohn-Bendit a les europees del 1999. És amic meu. No formo part del comitè de suport a Nicolas Sarkozy, i en realitat ni tan sols no sé si existeix. A finals de gener del 2007, entre Ségo i Sarko el resultat era encara imprevisible, però jo rebutjava la idea d'una França estantissa com un museu hospital, lliurada a les infeccions nosocomials: egoïsmes, discriminacions, furors, depressions. Escric a *Le Monde* un article intítulat: «Jo escullo Nicolas Sarkozy.» Hi exposo un desig precís: una entesa Sarkozy-Kouchner, cosa que em val els somriures de commiseració dels experts: «incorregible ingenu», «amable somniador». I t'estalvio totes les «línies grogues» i «vermelles» que he traspasat, les branques que he tallat, mentre em deia tota mena de penjaments, entre els quals «traïdor» resultava una paraula amable. Escric l'article, doncs, i deixo que cadascú jutgi. Em nego a anar a teles i ràdios, no me'n vaig a fer el mediàtic a Marsella i declino la Mutualité. A finals d'abril, la campanya es troba en un punt d'inflexió. Les eleccions amenacen de convertir-se en un referèndum, amb l'esquerra insinuant que una papereta «Royal» equival a un «No». Es crida a tallar el pas, a qualsevol preu, al «perillós» candidat, titllat d'«autoritari», «racista», quan no de «feixistoide». L'ambient és d'histèria. L'atmosfera, de bestiesa. Unencontre casual em decideix a comprometre'm més. París, tres de la tarda, el metro és gairebé buit. Davant meu s'ha assegut una dona jove amb un nadó magnífic que és al seu cotxet. El nen em somriu i jo li responc. Ens passem una bona estona en una conversa muda. Unes estacions més enllà, la dona s'aixeca i el menut agita la mà, «adéu!». Aleshores, un home de mitjana edat, ben vestit i amb posat afable, se m'acosta: «És vostè Glucksmann?» «Sí.» «Fa una bona estona que l'observo —continua, sense cap agressivitat—, com pot somriure a un nen i votar Sarkozy?» Pels voltants de les escoles, han pintat sobre la imatge del candidat de la dreta en els cartells oficials el bigoti i el serrell del Führer. «Sarko fatxa», «Sarko Hitler»,

«Sarko Mussolini», les pinta-des de les parets freguen l'estupidesa. «Sarko metec» exhala un perfum més negre. El pitjor és que l'atracament electoral a mà armada està organitzat per alguns dels meus amics, sota la direcció d'un pernicios «TSS», «Tout Sauf Sarkozy» —Tot Excepte Sarkozy—, que jo tradueixo per «Tot Excepte la Ruptura». Vaig, doncs, a Bercy per protestar contra l'estafa, amb l'esperança que la meua humil presència «desdemonitzi» ni que sigui una mica un candidat que només és satànic en el catecisme d'una esquerra sense idees. Dono suport a qui va fer caure Le Pen, a qui ha retut homenatge a la França plural, als estrangers, republicans espanyols, jueus, armenis, que van lluitar perquè França visqués. Hi vaig per dir que ell és el candidat de l'obertura contra les discriminacions socials i racistes, de l'obertura del mercat de treball contra l'atur, de l'obertura de la diplomàcia als drets humans contra la *realpolitik*. Dono suport al candidat que denuncia el calvari de les infermeres búlgares, d'Ingrid Betancourt, de Darfur i de Txetxènia, dels seus doscents mil morts, el candidat que va viatjar a Kíev l'endemà de la revolució taronja, l'amic de la Geòrgia de les roses i l'enemic declarat de les xarxes franco-africanes, en part responsables de l'últim genocidi del segle xx, a Rwanda. Recordo que vaig construir la meua breu allocució sobre la paraula *obertura*. Els meus amics m'ho van retreure amb el pretext que més sectari que Sarkozy i et mors. La designació immediata de Kouchner, seguida de les de Fadela Amara, Hirsch, Jouyet o Besson per al govern, els va deixar sense paraules. Hi vaig també perquè comparteixo el seu diagnòstic: ha arribat el moment de trencar amb trenta anys (i no cinc, com diu l'esquerra) de renúncia a la política i als valors universals de França. Ironia del destí? Vaig acabar pronunciant el meu petit discurs dret davant Dominique de Villepin, personificació d'aquesta postura cínica. És el torn de Sarkozy. I s'hi posa amb entusiasme. Ell que, tot just era un escolar en aquella època, no va conèixer res de la joia dels empedrats volant, de la festa de la paraula lliure, de les vagues dels obrers, de les universitats i les fàbriques obertes, ens ofereix el relat grotesc d'una part feliç de la meua joventut. Ric de les dents enfora? No. Em xerriquen les dents? No. M'hi empipo? No. Ric sincerament. A *L'alba el vespre o la nit*,² Yasmine Reza explica:

Nicolas (repetint una frase del seu discurs de Bercy): Entre Jules Ferry i el 68, han triat el 68... Bé, això frega la mala fe...

Y.: M'alegro de sentir-t'ho a dir...

Nicolas (riu): Sí. Fins i tot és d'una mala fe terrible, però calia posar-s'hi!

I Nicolas s'hi posa. La maniobra és hàbil. N'aprecio la introducció i el *timing*. A les rebotigues electorals, algunes consciències convençudes de ser d'esquerres-de-tota-la-vida ordeixen un «front», que anomenen «republicà», i de vegades també «antifeixista». Un arc que escombraria el cel descolorit des de l'extrema esquerra fins al centre esquerra. És la seva gran aposta?

No prendre partit entre els partidaris del «sí» al referèndum sobre Europa i els que van fer triomfar el «no», entre els que han estat denunciats com a «social-liberals» i els que continuen adorant els vells ídols estatalistes, entre els propalestins i els amics d'Israel, entre els laics i els islamòfils, entre els atlantistes i els sobiranistes, entre els que lloen les trenta-cinc hores i els que les deploren, entre els que volen limitar la immigració clandestina i els que volen regularitzacions massives, etc. Per tal de pescar tots aquests peixos, Ségolène Royal diu una cosa i després la contrària. A còpia de no voler molestar ningú, el «cercle virtuós» de les unions sagrades la condemna a girar en el buit. La mare de Déu contra la bèstia? El papu permet d'emancipar-se del principi de no-contradicció al qual, segurament per atavisme, jo em mantinc fidel. La Santa Aliança projectada és plena d'un surrealisme sense poeta. Aleshores, aprofitant l'ocasió, Sarkozy talla en sec, i el 68 no sembla que sigui el pitjor dels blancs tàctics. L'improbable *ménage à trois* Besancenot-Royal-Bayrou s'ha construït sobre un fons d'absència de conceptes comuns, i *el cas 68* ha de suposar el desencadenant del divorci. La requisitòria de Bercy trenca la unió de la UDF i la LCR: com podrien el partidari de Trotski i l'èmul de Joan Pau II posar-se d'acord en aquest polèmic passatge de la història? Sarkozy carrega en primer lloc contra el meu estimat Dany, un dels capdavanters de l'operació Mals Endreços. Contemplo encantat com Nicolas s'esgargamella a la tribuna d'oradors, amb la mateixa insolència que va caracteritzar els protagonistes del Maig i per damunt de tots el seu cap. L'escena es repeteix, però de l'altre costat. El Dany del 2007 tracta penosament de mostrar-se diplomàtic i conciliador. Exactament allò que la gent del 68 tant havia odiat i menyspreat, allò que qualificaven de «tripijocs»: les maniobres de partit ordides a l'esquena dels

revoltats, les gestions conspiradores de Mitterrand quan s'escarrassava a proposar governs de recanvi adobats en fosques cuines. Pobre Dany, havent-se de veure com un esquiol, quan Nicolas adopta el paper d'agitador! A la tornada de Bercy, una trucada. El mateix Dany deixa de banda el sentit de l'humor i l'amabilitat, li manquen les paraules: «Com has pogut?» Uns dies després, el llibertari pren la ploma, agafat de la mà amb Geismar, i m'excomunica a *Libération*...

R. G.: El cop tàctic de Bercy s'inscriu en l'estratègia emprada per Sarkozy des del 2002: polaritzar el debat entorn de les seves preses de posició, reinventar debats, crear dissensions abans que no consens. Aquesta tria del conflicte és per ella mateixa un trencament amb les pràctiques unificadores de Mitterrand el 1988 o de Chirac el 1995 i el 2002. I contribueix àmpliament al desvetllament cívic que caracteritza la campanya. Ens diuen avui que Sarkozy no podia perdre. Formidable enteniment humà, que ho fa tot irreversible a posteriori! Però l'aposta del debat era molt arriscada. Eren molts els comentaristes que parlaven en aquells moments de l'excel·lent candidat de la primera volta que seria fatalment un mal candidat de la segona. I, la nit del seu 31 %, Sarkozy intenta, lògicament, assuavir la seva imatge. Llança una crida clàssica a la concentració, es «normalitza». De cop i volta, Royal s'emancipa dels cacics del PS i del seu super-ego d'esquerres. I li roba el protagonisme acostant-se espectacularment a la UDF i a Bayrou. Per primer cop, i en el pitjor moment, Sarkozy deixa de representar el moviment. Ha de recuperar la iniciativa i, cosa inaudita a una setmana de la segona volta, pronuncia el discurs més violent de la seva campanya. Sobre el Maig del 68.

Un cop tàctic magistral, doncs, però no només això. El que queda dit a Bercy reclama una resposta a fons. ¿El Maig del 68 és o no és el responsable de l'enfonsament dels valors comuns, del desastre de l'ensenyament, de l'individualisme triomfant, de la degenerescència de les institucions? Tornem als termes exactes de la requisitòria sarkozysta: «El Maig del 68 ens va imposar el relativisme intel·lectual i moral. Els hereus del Maig del 68 havien imposat la idea que tot s'hi val, que no hi ha cap diferència entre el bé i el mal (...). Havien proclamat que tot estava permès, que l'autoritat s'havia acabat (...). L'herència del Maig del 68 va liquidar l'escola de Jules Ferry.» Acusa el 68 d'haver «introduït el cinisme en la societat i en la política», permès «el culte

als diners sobirans, les derives del capitalisme financer», i fins i tot de ser a l'origen «dels contractes blindats i dels patrons desvergonyits». No veig en això únicament motius per somriure...

A. G.: Aquests atacs són d'una rara violència. I, per bé que en un primer moment m'han fet somriure, tan bon punt torno a casa li envio un correu electrònic per mirar de «redreçar el rumb». Li escric:

Prenciat Nicolas,

Per bé que és bo de carregar contra els retardats del Maig del 68, que volen reprendre el discurs d'«el feixisme no passarà».

Per bé que la retòrica anti-68 corre el perill, quan és massa unilateral, d'irritar els votants de més de seixanta anys i de menys de vint-i-cinc, els uns pels seus bons records i els altres pels seus bonics somnis.

Siguem seriosos:

- Es tracta de la més gran vaga obrera de la història de França i del món, de la qual deriva un legítim sentiment de dignitat del treballador (va ser, en aquest sentit, més notable que el Front Popular).
- Es tracta d'unes conquestes socials (acords de Grenelle).
- Es tracta d'un desbloqueig de la societat francesa.
- Es tracta d'una «crisi de civilització» (com la va saludar Malraux).

Com tota crisi, produeix el millor i el pitjor.

El pitjor és una acomodació a un nihilisme que existia ja abans i en altres llocs, i del qual has parlat a Bercy.

El millor, de què no parles, és, particularment a França, l'esperit antitotalitari, el rebuig dels «cràpules estalinistes», el principi de la fi del Partit Comunista francès.

Georges Marchais va condemnar el Maig del 68 dient: és un «complot» gaullista...

En la meua opinió, l'hereu de la franquesa del Maig del 68 ets tu.

L'eslògan que pots fer teu és: «Quan una cosa és insuportable, no l'hem de suportar més.»

Sí, la seva agressió apunta cap al fons. Però, quin fons? El que ataca, n'estic convençut, és allò que s'anomena «l'esperit del Maig». No l'experiència de

la llibertat, dels carrers, de les fàbriques ocupades, sinó un fantasma, una il·lusió retrospectiva, un simulacre portat fins al sùmmum mitològic, quan François Mitterrand, deu anys enrere, en va treure el seu «programa comú» amb els comunistes. El paquet regal de records destenyits i pasteuritzats converteix la gent del 68 en portaveus assenyats d'una revolució dels costums, antiautoritària i de bona pasta, que serveix d'excusa a tots els rampells cíncics. L'espirit del Maig fa fetitxisme d'una generació i es desactiva la subversió. Nicolas Sarkozy ja no podia, després d'haver destrossat Chirac durant cinc anys, afegir Mitterrand als seus trofeus de caça. El 68 li servirà de *punching-ball* i d'exutori. Atacar el suplement de l'ànima d'una esquerra que agonitza i no menja pa. En el seu punt de mira: quinze anys de poder socialista.

R. G.: Comprenc que estiguis al mateix temps a favor del Maig del 68 i de Nicolas Sarkozy, entenc que hi puguis veure una forma de coherència, però cal prendre una decisió. El discurs de Bercy va dirigit, és clar, al balanç de la gestió dels socialistes. Però això no el fa atacar menys directament els eslògans i el rerefons ideològic del Maig. I aquesta crítica no cau pas del cel, és una opinió àmpliament compartida, molt especialment al si de la meva generació, la qual es constitueix, com totes les altres, estossinant les anteriors. Us retreuen d'haver instaurat, al Maig, un senyal d'igualtat entre el professor i l'alumne, les CRS³ i el SS, el metge i el malalt, el pare i el fill... Enderrocament dels referents, abolicció de les diferències, antiautoritarisme primari, rebuig dels límits: el «moviment» no obre potser el camí al relativisme? Com establir una jerarquia de valors tot cridant «CRS-SS!»? Com construir una identitat col·lectiva entorn de principis com «Gaudim sense entrebancs!» i «Prohibit prohibir»?

A. G.: Hi ha aquí un error de punt de vista compartit per persones de dretes i d'esquerres, compartit per Dany i Nicolas. El «moviment» no aportava cap solució a l'estoc de problemes que suscitava. Lluny de ser un magatzem de respostes, les seves protestes no equivalien a un programa de govern. Per emetre una crítica legítima, no és necessari fer propostes alternatives. En el moment que s'agafa els eslògans al peu de la lletra, Nicolas Sarkozy confon les crides a la ruptura, les provocacions plenes d'humor, amb els articles de fe d'un nou catecisme (o les pàgines del Programa comú). Encara que la multitud s'esgargamelli cridant «CRS-SS», cada individu dins aquesta multitud sap perfectament que això és fals. Ningú no tracta realment els CRS de SS.

Aquesta generació, educada en el mite de la Resistència i l'abominació del col·laboracionisme, sap el des-tí reservat als SS. Suposant que algú es trobi un SS, una de dues: o s'amaga o se'l carrega. Pel Maig, encara que París quedés lliurada a ella mateixa, no es va haver de recollir cap cadàver, cap casquet de bala, sinó tones de papers i muntanyes de pedres. Certament es va saquejar alguna armeria, però cap revòlver no va apuntar cap agent de policia. Si Dany, en la nit de les barricades, es va passar el temps temperant els ànims dels exaltats, se'n va sortir sense problemes. De la mateixa manera, el prefecte Grimaud va allisonar bé les seves tropes. En cap moment, ni per una banda ni per l'altra, el comportament no es va correspondre amb l'eslògan. Anem al fons de les coses. El Maig del 68 fa entrar en crisi els principis d'un estil de vida i de pensament caducat. Allò que fins aleshores s'havia considerat evident es mostra de cop i volta inadequat. El general De Gaulle, testimoni paradoxal, ha copsat el trencament històric: «Hi ha un núvol suspès sobre els individus en el marc del progrés general. A l'antiga serenitat d'un poble de camperols, convençut de treure de la terra una existència mediocre però assegurada, l'ha succeït entre els fills del segle la sorda angoixa dels desarrelats» (dins *Mémoires d'espoir*,⁴ text probablement escrit abans del 68). *Desarrelats*. El mot és essencial. La França conservadora que Charles de Gaulle encarnava en part, només en part, aquesta França de Barrès, de la terra, dels campanars, de les creus i dels cementiris, aquesta França dels arrelats, exorcitzava el desarrelament com una pertorbació vinguda de l'exterior. Era, segons Barrès, l'obra de «seduccions foranes», la dels jueus i els alemanys segons el poble. De Gaulle, segurament a contracor, si va ser per iniciativa pròpia, reconeix l'absència de complot contra la nació i apunta cap a una evolució històrica transformadora, que fa que els *fills del segle*, fins i tot els «100 % de soca-rel», es trobin «desarrelats». El núvol cobreix l'Hexàgon, i tots som *desarrelats*. La bulliciosa joventut replica, com en un eco: «Tots som jueus alemanys.» En la seva enorme majoria, els joves que surten als carrers no són, evidentment, ni jueus ni alemanys. I l'eslògan no funciona. Sembla tan subversiu que es veu censurat per les patums. La Imprimerie des Beaux Arts (sota l'ègida marxista leninista de Roland Castro), que «dissenya» tots els cartells davant els quals els aficionats s'extasiaven encara avui, nega l'imprimàtur a la cara riallera de Dany subtitulada «Tots som jueus alemanys», per substituir-la per un timorat «Tots som uns

indesitjables». La provocació ha fet tremolar els líders revolucionaris, que es neguen a assumir-la. Alguns tenen por de «dissoldre's en les masses»: pot l'inconscient popular deixar tranquils els jueus i els alemanys? D'altres, menys nombrosos, ho consideren una profanació dels morts. El xoc de dues paraules antagòniques forma una barreja explosiva, «bella com l'encontre fortuït sobre una taula de dissecció d'una màquina de cosir i un paraigua»...⁵ Còctel emblemàtic, el crit iconoclasta, tant si als cagacalces els agrada com si no, s'inventa al carrer, replica alegrement a les ben nostrades frases no de De Gaulle, sinó de Marchais. Quan «a l'antiga serenitat d'un poble de camperols» la succeeix «l'angoixa dels desarrelats», els punts de referència es desdibuixen, els fonaments s'esquerden i França s'obre a tots els vents de l'intel·lecte i del relativisme. Per al millor i per al pitjor. És bo que les certeses caducades no es vegin immediatament substituïdes per altres d'igualment cridades a la caducitat. Sí, Nicolas, no t'has equivocat, però apuntes cap a un costat i fas blanc en una constant inevitable de tota crisi de civilització. Deixes de banda l'exaltació poètica que posa de manifest un abisme. Encara cal prendre'n la mesura. Tornem a l'exemple recurrent de l'escola de Jules Ferry malmenada, tornem a aquella cantarella amb què ens omplen les orelles. Es parla de «destrucció de la universitat». I va ser això el que es va obtenir? Posem d'una vegada les coses en el seu ordre cronològic: el Maig del 68 no va posar en crisi l'escola, sinó que va ser la crisi de l'escola el que va dur al Maig del 68. Des del 65, «l'explosió escolar lligada al baby-boom (1945) havia cobert el país de centres d'ensenyament secundari, els nous CES. La prolongació de l'escolaritat havia arribat a la universitat. En menys de deu anys, el nombre de batxillers s'havia multiplicat pràcticament per deu. Els primers campus, com el de Nanterre, obrien aleshores les portes».⁶ La massificació deixa en fals l'escola de la Tercera República. I continua en els nos-tres dies. L'«escola de Jules Ferry» tenia una funció social evident: l'educació primària per a tothom vinculava els agricultors i els obrers a la nació, i seleccionava entre ells els qui tenien més mèrits perquè poguessin ascendir socialment a través de l'estudi. L'ensenyament secundari estava reservat a la petita burgesia i a les excel·lències proletàries o camperoles. Només accedien a la universitat els fills de les elits i els millors dels millors de les classes populars. Amb aquesta estratificació i aquest paper d'ascensor social, l'estructura escolar s'emmotllava a l'estructura de la societat, i

l'organitzava. El mecanisme, ben lubricat, va funcionar sense gaires sotracs durant dècades. Si bé temps enrere l'escola havia tingut una funció correctora de les desigualtats i recompensava els mèrits dels més ben dotats, el 1968 l'epopeia dels anomenats *hussards noirs* s'havia incorporat a la categoria de les llegendes mortes. Des de feia temps, la institució universitària no podia respondre a la demanda. Tothom s'hi ofegava. Calia respirar. Avui dia, els eslògans marcits del Maig, provocadors, insolents, contradictoris, agafats un per un, expatriats, petrificats com articles de fe, serveixen d'ulleres d'ase. Les ideologies post 68, i subratllo el *post*, han contribuït a fer que ningú no s'alarmi davant l'analfabetisme, la brutalitat, la vulgaritat, el narcisisme que minen les aules i els patis. Els qui reivindiquen un 68 repetit no hi veuen més enllà. No van preveure ni prevenir l'augment de la violència, l'atur massiu o l'atomització de la classe obrera. L'esperit del Maig no ha creat aquestes tristes realitats, però és segur que tornar-lo a mastegar com un xiclet usat no permet de prendre la mesura dels nous reptes. Marcat amb el segell de l'egocentrisme, ofegat en la negació de la realitat, l'esperit del Maig ha acabat acomodant-se a aquelles idees preconcebudes que el «moviment» s'havia esforçat per enderrocar. L'embalsament del «bonic Maig» es va perpetrar el 1981, al Panthéon, on François Mitterrand es va entronitzar com a consciència universal. Instant de glòria televisiva ordit per Régis Debray i Jacques Attali. Ell i França, el pare i la pàtria dels drets humans. Gravetat episcopal, laïcitat eclesiàstica, vestit rígid i rosa vermella fent de crucifix. A les voravies, amuntegada rere les tanques metàl·liques, la multitud atapeïda combrega com a missa —«Als grans homes, la pàtria agràida.»

De tomba en tomba, el cap solitari es recull, tres benediccions, tres roses, silenci dels fidels. En realitat, és el retorn de les cendres d'abans del 68. Els malaurats del món sencer estan convocats als peus de les columnes dòriques. El planeta sofrent està representat, ens diu la tele. Tot el planeta? Doncs no! Tots els perseguits, excepte els del comunisme. Els polonesos de Solidarnosc, no. Els txecs de la Carta 77, tampoc. Ni els dissidents soviètics, o xinesos, vietnamites, cambodjans, coreans, etiòps, eritreus, angolesos, cubans... Aquests són absents. I no perquè hagin declinat la invitació, sinó perquè no han estat convidats. Només tenen un dret, el de desaparèixer («de callar», dirà Chirac dues dècades després). Responen presents les víctimes de

les dictadures negres. Absents les víctimes dels feixismes rojos. Els perseguits per la «dreta» sí, i no els perseguits per l'«esquerra». ¿Han quedat esborrades les invectives llançades contra els «cràpules estalinistes» als amfiteatres de la Sorbona? Què se n'ha fet de la injunció magistral llançada per Dany al príncep comunista dels poetes, «Aragon, tens els blancs cabells tacats de sang»? L'esperit del Maig enterra sota una pluja de pètals marcats i un munt de corones kitsch la revolució mental que pretén homenatjar.

R. G.: Estic d'acord amb la teva explicació sobre el relativisme del 68. Encara més que l'expressió d'una crisi identitària, el Maig del 68 n'és l'alegre assumpció. La França «Black-Blanc-Beur»⁷ del Mundial del 1998 es va forjar en el «Tots som jueus alemanys!» del 1968.

Nicolas Sarkozy és, però, una mica ingrat en les seves crítiques, ja que, segons aquest supòsit relativista, hauria hagut de tenir molts problemes per arribar a ser president. Formava, amb Cécilia, una parella de desarrelats absoluts, originaris de la meitat dels països d'Europa i doblement divorciats. No semblaven realment els hereus models del gran Charles i la tieta Yvonne. El nostre president «mestís», que trenca amb el decòrum republicà de què parles a propòsit de Mitterrand, és el fill, il·legítim i rebel, com ha de ser, del 68. La seva manca de lligams a les províncies, la seva «falla genealògica», el seu desconeixement del territori feien dir a Chirac i a Villepin que els francesos no el portarien mai a l'Elisi. Això era no comptar amb la feina de sapa del 68, que des de feia quaranta anys soscavava el país i que resorgeix el 2007 sota els trets paradoxals d'un apòstol de la «dreta sense complexos»!

A. G.: A la gent del 68 els costa d'admetre-ho, i me'n faig el càrrec, però ells són els padrins de la seva victòria. Per salpebrar una mica la seva «obertura» provocadora, Nicolas Sarkozy els hauria pogut donar les gràcies amb tota sinceritat. «Sense el Maig del 68, Nicolas Sarkozy no existiria.»⁸

R. G.: Tornem al gran cop d'escombra del 68. En rebutjar una gesta nacional àmpliament falsejada, en refutar els mites gaullocomunists en nom de la veritat i els drets dels temps presents, no vau suprimir potser l'essencial al mateix temps que l'accessori? M'explico: el vostre gran «Carpe diem!» no va esborrar tota referència a la Història, entesa com quelcom que ens ultrapassa en tant que individus presoners de l'hic et nunc. Veig en això una de les raons del triomf a posteriori d'aquest «esperit del Maig» conformista i sord als perills de què parles, incapaç de pensar més enllà de la immediatesa. Ja

no creiem en la gran epopeia de les grans nacions, les grans idees i els grans homes. Millor així. Estem també previnguts contra el «napoleonisme» i la sacralització del passat. Però al mateix temps tenim la tendència inversa de referir-ho tot a nosaltres mateixos i al nostre entorn, com aquell mestre que ens feia dibuixar el nostre arbre genealògic i repassar el palpitant destí del nostre carrer per fer-nos comprendre la Història. Aquest rebuig de l'èpica es reflecteix fins i tot en el cinema i la literatura: la introspecció, la desconstrucció dels codis narratius, la reflexió sobre el procés creatiu han substituït de bon tros les intrigues. Com si la por de creure en nous mites tanqués les portes a qualsevol destí, a qualsevol sentit tràgic, qualsevol referència a la història, amb hac majúscula i minúscula.

A. G.: No comparteixo aquesta constatació reduccionista. Una generació antihistòrica en bloc? En realitat, trobo que, en comptes de massa, no vam tallar prou amb el passat i la Història. L'eix PC-De Gaulle estava teixint una memòria falsificada: França resistent en bloc i alliberada per ella mateixa. En les consciències: poc Vichy, gens de pacte germano-soviètic, silenci púdic sobre el genocidi dels jueus, mutisme de bona llei sobre el desembarcament anglo-america. La veritat es va sacrificar per un no-res: per evitar una improbable guerra civil. El 1968, maldestrament, d'una manera caricaturesca, la jove França passa comptes amb els eufemismes i les llegendes que li han servit. «Tots som jueus alemanys» obre una classe de recuperació. El doctor Freud en diria un «sorgiment d'allò inhibit». No fa gaire temps que el prefecte de policia de París Papon, l'home dels combois jueus de Bordeus i de les incursions racistes del 1961, ha abandonat les seves funcions. Tothom recorda com, quan l'Alliberament, els cartells dels carrers van vomitar secrets de família nauseabunds, que ràpidament van ser tornats a congelar. La França de dretes feia la mateixa pudor que la d'esquerres. L'eslògan «CRS-SS» és, certament, absurd: deslligada de l'esdeveniment concret, ja ho hem vist, l'equació és obscena. Però cal no negligir, més enllà de l'humor àcid, la tèrbola referència d'una generació educada en la mentida i el silenci a un passat que no passa. A París, «CRS-SS!» mantindrà un to burleta, i les «noves resistències populars» duraran el que duren les roses. A Alemanya, l'obsessió pels temps dels assassins pot portar al terrorisme. Per la banda simpàtica, els fills dels contestataris batejats Sarah o David. Per la banda ridícula, les comunitats d'estudiants que es pengem l'etiqueta de «bruts jueus» i s'ho passen pipa a bon

preu en miniguetos voluntaris. Per la banda terrible, la Rote Armee Fraktion, que declara la guerra a la societat sencera amb el pretext de combatre els «nazis». Com a culminació d'aquest teatre absurd, els retroresistents alemanys d'extrema esquerra lluiten contra el feixisme internacional posant bombes a les sinagogues per l'aniversari de la Nit dels Vidres Trencats!⁹ La patologia dels mites nacionals o familiars cau en la bogeria a l'altra banda del Rin. No a França, on –Sarkozy té raó– no es va inventar la Shoah, sinó només el col·laboracionisme, però també la Resistència. Els herois celebrats pel Maig difereixen de les glòries nacionals. Són oblidats de la història oficial, els màrtirs del Cartell Roig, els desarrelats de la MOI (mà d'obra immigrant): Marcel Rayman, Issak Manouchian, armenis, jueus, espanyols, estrangers de noms impronunciables que van ser ignorats durant tants anys.¹⁰ Nicolas Sarkozy els retroba a Nimes el 6 de maig del 2006. D'entrada, cita Apollinaire: «Qui serveix bé el seu país no necessita avantpassats.» Enganxat al meu aparell de televisió, observo el més bell moment polític dels darrers anys. El «francès de sang mestissa» ret homenatge a la França «diversa», no per naturalesa, sinó per opció històrica: «Fills d'immigrants italians o polonesos, a qui assenyalaven amb el dit al pati de l'escola però a qui els pares obligaven a parlar només francès; fills de republicans espanyols que França va tancar en camps de refugiats; descendents dels jueus detinguts per la policia de Vichy per ser deportats; fills de repatriats del nord d'Àfrica que ho havien perdut tot i a qui la metròpolis va acollir sense entusiasme; fills de harkis¹¹ que ho van donar tot per França i a qui França va respondre amb ingratitude; cap, no, cap no ha oblidat.» El Maig del 68 inventa una nova relació amb el passat, no es limita al *carpe diem* de què parles.

R. G.: Però aquesta relació «nova» amb el passat és també una gran mistificació. Més enllà de l'humorisme, l'eslògan «CRS-SS», decididament problemàtic, traspua la idea que el feixisme és abans de res un autoritarisme, que Hitler és, en darrera instància, una expressió duta al paroxisme del militarisme i del nacionalisme, el sentiment que entre totes les policies existeix una diferència de graus, no de naturalesa. La provocació «CRS-SS» és vista pels manifestants com una exageració provocadora, no com un contrasentit absurd. Aquesta simplificació portarà a derives duradores al si de l'esquerra europea, fins a arribar als manifestants del 2003 que comparen Bush amb Hitler (tota guerra és en el fons idèntica) o als militants del 2007 que titlen

el candidat de la dreta republicana de feixista (tot reflex de preocupació per la seguretat revela una tendència nazi). Com si tota autoritat portés en ella mateixa la llavor de les cambres de gas, com si Auschwitz i Fleury-Mérogis pertanyessin al mateix univers. És en el marc d'aquesta lectura esbiaixada del passat que els terroristes alemanys acaben atacant sinagogues el dia de l'aniversari de la Nit dels Vidres Trencats: Amèrica i Israel fan la guerra, i això implica feixisme. Els nostres pares no es van oposar al nazis-me. Nosaltres ho farem... matant jueus. Com el papa i la mama, al final. És un cas extrem, però, ¿aquest antiautoritarisme radical no és una nova manera de no aprehendre realment la tragèdia de la Història, de referir-ho tot a allò que ens envolta? Si el SS no és més que un CRS més dolent, si l'esmena Mariani sobre els tests de l'ADN és una forma de nazisme, si la Kolyma o Birkenau no són més que extensions de la Santé o de Fleury, aleshores res, al capdavall, no és diferent del meu present, del meu univers, res no és més perillós. No hi ha res que no es pugui reduir a la meva petita persona...

A. G.: Sí. L'antiautoritarisme, que cuirassa l'«esperit del Maig», reposa sobre una explicació ben insubstancial del feixisme. Es basa en els estudis d'Adorno i dels seus col·legues de l'Escola de Frankfurt. Els preceptors de l'esquerra alemanya investiguen, als anys cinquanta, als Estats Units, on estan refugiats, sobre la «mentalitat autoritària». Eureka! Acaben de descobrir l'alfa i l'omega del terror que ha devastat Europa: qui diu autoritat, diu feixisme.. A *La infantesa d'un cap*, Jean-Paul Sartre imagina, fent-se'n ressò, una idèntica espiral malèfica. Aleshores entra en escena el joc d'escamoteig del prestidigitador: autoritat = dreta, autoritat = feixisme, ergo dreta = feixisme. Els antiautoritaris dels anys seixanta primer i setanta després, per tal de passar comptes amb un passat transvestit per la generació que exercia l'autoritat, es van afanyar a desacreditar la dreta, i per tant el capital, tot creant-se una virtut «d'esquerres», sense fer-se preguntes sobre la sang que submergeix el socialisme real a l'Est, i els seus propis derrapatges terroristes a l'Oest. Es torna a caure, tens raó, en el simplisme i el mite. Siguem seriosos! El cas Dreyfus, un combat de l'esquerra contra la dreta? No, llegiu Péguy. 1940, una traïció només de la dreta? Fals, la cambra del Front Popular vota a favor dels plens poders de Pétain, i De Gaulle, que no és ben bé un llibertari, s'hi oposa. El colonialisme, una qüestió de la dreta? I ara! El govern que desencadena la guerra d'Algèria és socialista, el que l'atura és conservador... I aquí tens

també l'inversemblant discurs de Lionel Jospin a l'Assemblea Nacional.¹² El primer ministre d'aleshores qualifica «d'esquerres» el conjunt de les grans causes humanistes i relega «a la dreta» les desviacions inhumanes. El Maig del 68 no hi tenia res a fer en una superxeria tan angèlica. André Malraux s'adona immediatament que aquella commoció «ha fet trontollar la nació». Afegeix, ni dreta ni esquerra: «com tothom [els comunistes] han sentit passar el gran batec d'ales revolucionari». No és, doncs, sorprenent que, quatre dècades més tard, la nostra «identitat nacional» passi pel Maig del 68 i pugui ser encara un tema de debat electoral de primer ordre. El 30 de maig del 68, Malraux es va manifestar al capdavant del seguici als Camps Elisis (la imatge va fer mal als adoradors que conservava encara entre els insurgents). Malraux va desfilar «pel General». «Contra els brètols», afegia una vella França sense dissimular la seva fel. Realment es va cridar aquell dia: «Dany a Dachau»? Els testimonis no són unànims, però el rebuig de «l'anti-França» es mostrava sense gaires matisos. El 20 de juny, acte electoral al Parc de les Exposicions. L'escriptor ministre s'eleva molt més enllà d'un maniqueisme estúpid: «Aquelles vagues van ser singulars en primer lloc, evidentment, pel seu abast. Però també per la seva absència d'odi. Quan has vist unes quantes revolucions, no et pots equivocar. Els vaguistes rarament anaven armats. Les manifestacions de masses no es van enfrontar. Conduïen a la guerra civil, no la creaven. Semblaven més profundes que les reivindicacions salarials que sostenien. Aquell assaig general d'un drama suspès mostrava, tant entre els vaguistes com entre aquells que els miraven passar, la consciència de la fi d'un món.» Lluny de reduir la causa dels manifestants a un aldarull arrogant o a un enfrontament viril classe contra classe, el testimoni de les més grans revolucions i guerres civils del segle conclouia: «Ens trobem davant d'una de les crisis més profundes que ha conegut la civilització.» No hi ha aquí cap indicatiu d'aranjament de comptes francofrancès entre dreta i esquerra, sinó un moviment sense fronteres, europeu i mundial. El 1968, un sentiment insòlit domina: la història depèn dels ciutadans. Washington i Moscou no decidiran més el destí d'Europa. És el principi de la fi de la guerra freda dins els caps. La «crisi» fa de despertador d'un continent a penes cicatritzat, capaç a la fi d'assumir el seu propi destí.

R. G.: L'eslògan «Tots som jueus alemanys!» pot, efectivament, traduir-se per «Tots som europeus!»... Qui simbolitza millor l'abolició de les fronteres

que el jueu errant? Qui encarna millor el passat dels odis nacionalistes que el «boche», la figura de l'enemic que va dur els diputats francesos a rebutjar la Comunitat Europea de Defensa el 1954? L'eslògan més iconoclasta del Maig escandeix el compromís europeu de la vostra generació, que va ser segurament la vostra fidelitat més gran. La brillant carrera de Daniel Cohn-Bendit a Brussel·les n'és testimoni. Però això no em fa obviar aquesta relació problemàtica amb la història: us afirmeu «europeus» tot emancipant-vos de la guerra freda «dins els caps», dius. El problema és que la guerra freda encara existeix i només us en podeu «alliberar» mentalment perquè viviu sota la protecció dels Estats Units. El 1968, tothom sap que els tancs russos no arribaran a Brest en les pròximes quarantavuit hores, però tothom sap que és així gràcies al paraigua nuclear, no perquè l'enfrontament entre els blocs s'hagi aturat miraculosament. No és l'emancipació mental d'una realitat que perdura en els fets la definició mateixa de la il·lusió? L'Europa Occidental no es converteix en aquest precís instant en terreny de joc? Podeu ser antiimperialistes i pacifistes dins el sorral del vostre pati de jocs gràcies als míssils que l'envolten i el protegeixen. I no és en aquest mateix pati, molt abans de la caiguda del Mur o del llibre de Fukuyama, que s'inventa la Fi de la Història com a mite antitràgic? Al llarg dels anys seixanta i setanta, Europa es prepara per convertir-se en la gran Suïssa que coneixem avui dia, apàtica als Balcans, absent del Caucas, inútil a l'Orient Mitjà... Els seus pares fundadors havien conegut la guerra, la generació del 68 només ha viscut l'autoafirmació i no comprèn el vessant tràgic del món: no toquem aquí el problema original del vostre gran impuls europeu?

A. G.: Bingo! La generació que proclama la seva independència i es diu mestressa del futur europeu és en part, com tu dius, la generació del sorral del pati. S'ha arraulit, tan bella en el seu mirall, i es fica dins la seva closca. El cuc del narcisisme corca el fruit d'aquesta gran unió de joventuts continentals, el que vindrà després estarà carregat d'impotències i contradiccions. Al l'Oest, l'Europa contestatària no reacciona gaire quan a l'Est els tancs fan callar la primavera de Praga. És tan fàcil oblidar o desaprendre que la història és tan tràgica. Un exemple, que sembla lleuger però que és molt aclaridor: tothom admetia sense fer-se preguntes que les octavilles antiautoritàries de l'Alemanya Occidental s'imprimessin a l'Alemanya Oriental, sens dubte el veí més autoritari i més policial, on no es fabricava res sense el vistiplau

del KGB i de la Stasi. Això no xocava al meu amic Rudi Dutschke.¹³ No xocava a gaire gent. El mateix va passar amb els pacifistes europeus dels anys vuitanta: «Abans rojos que morts», abans els SS 20 soviètics que els Pershing II de l'OTAN, abans sords i cecs que destorbats en el nostre pati de jocs. La generació del 68 va donar Bernard Kouchner, els *french doctors*, la generositat, però també José Bové i el tancament sobre nosaltres mateixos. Per parafrasejar Nietzsche, jo diria que el Maig del 68 va ser una feta massa gran per a aquells que la van dur a terme. Els tribuns a la Sorbona, a l'Odéon, a la Mutualité, desplegaven discursos del passat, tot brandant un lèxic marxista de fórmules estantisses, salpebrades amb Trotski, Mao, Castro o Kropotkin. Curiosa maionesa sanguinària per a un moviment de tan bona pasta! La ruptura i la crisi es van viure sense ser concebudes, es van pensar més endavant. I mai fins al final. Es van utilitzar vells conceptes per calibrar i jutjar el que era nou, atribuint a pensaments d'abans del Maig la il·lusió d'ordenar els fets un cop aquests ja s'havien produït. El «drama suspès» havia desconcertat els seus actors. Corrent d'aire o torbonada, va obrir tot de debats i no n'ha tancat cap. Esvalotament o desconcert, Malraux en diu «consciència de la fi d'un món». Alguns van caure en la bogeria. Uns altres van anar al suïcidi immediat. D'altres finalment, desconsolats, van optar per «Morir als trenta anys».¹⁴ La novetat era fonamental, no és gens estrany que calgués temps per pensar en la ruptura dels fonaments. Res de més natural que recular esglaiats davant la incertesa. Els revolucionaris del Maig no van xipollejar a la sang roja dels proletaris i els contrarevolucionaris del juny no van organitzar cap terror blanc ni cap revenja de Versalles. Ningú no va marxar sobre París amb la falç i el fusell a les mans. No hi va haver escamots d'execució, sinó benzina a les estacions de servei. El Maig del 68 trencava amb la imatge que tant la dreta com l'esquerra s'havien transmès de la Revolució després de la presa de la Bastilla. Ni un fracàs ni una *success story*, ni victòria, ni derrota, ni Gran Nit, ni res. Es va entaular una batalla d'idees i de sentiments que es prolonga fins al 2007, i probablement es prolongarà més enllà, una batalla de la qual som els productes, els actors, els hereus.

Avís als nostàlgics de la seva joventut perduda, als seus fills romàntics amb ganes de viure: pareu d'idolatriar el Maig del 68 o d'atribuir-li la paternitat de tots els vicis. Els fets van ser tan plens d'energia i d'empenta com de petitesa i renúncia. Les fa-des que s'aqueferaven sobre el bressol del nounat

no eren totes bones. Quaranta anys després, han de ser revisitades sense canonització retrospectiva ni exorcisme pòstum, per tal de reconèixer sota les disfresses del dia els reptes de sempre.

NOTES

1. L'Herne, 1967.
2. Empúries, 2008.
3. Policia antiavalots (Compagnies Republicaines de Sureté). (*N. del t.*)
4. Plon, 1970-1971.
5. Lautréamont, *Les Chants de Maldoror*, VI, 1869.
6. Henri Mendras, *Français comme vous avez changé, histoire des Français depuis 1945*, ed. L'Aube, «L'Aube Poche», 2007.
7. Al·lusió a la barreja ètnica de la selecció francesa de futbol del Mundial del 1998, que es va convertir en un símbol de la diversitat de França. En argot, *beur* és l'immigrant àrab de segona o tercera generació, ja nascut a França.
8. Josep Ramoneda, editorial d'El País, «Los funerales de Mayo del 68», 25 de maig del 2007. Trobem la mateixa observació en Pascal Bruckner: «Sarkozy, le soixante-huitard», *Libération*, 14 de maig del 2007.
9. 9 de novembre del 1938: a Alemanya, els nazis procedeixen a la persecució pública dels jueus. Pillatges, persecucions, linxaments, etc. El dia del trentaunè aniversari, els esquerrans de Berlín posen una bomba a la sinagoga.
10. La MOI va ser un grup de la Resistència format per estrangers que va destacar per l'eficàcia i l'ardidesa de les seves accions, així com per la fúria dels seus combatents, que la majoria de les vegades no tenien res a perdre i sí molts comptes per passar amb els feixismes de tota mena. El grup dirigit per l'armeni Manouchian n'era un dels millors. Quan els van capturar i afusellar, els nazis van desencadenar una intensa campanya de propaganda, a base de cartells vermells penjats per tot París, i basada en la suposada condició estrangera i apàtrida de la Resistència. (*N. del t.*)
11. Soldats algerians allistats a l'exèrcit francès entre el 1954 i el 1962. (*N. del t.*)
12. Gener del 1998.
13. Rudi Dutschke (1940-1979), líder dels estudiants socialistes (SDS). Vingut de l'Est, instal·lat al Berlín Oest, dirigia les manifestacions d'estudiants i va ser víctima d'un atemptat el 1968. Greument ferit al cap, en va morir deu anys més tard.
14. Pel·lícula de culte de Romain Goupil, *Mourir à 30 ans* (1982).